

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЗМІСТ РЕФОРМАЦІЙНИХ РУХІВ в УКРАЇНІ в XVI – XVII століттях

У статті аналізується зв'язок соціально-політичних та культурних процесів в Україні XVI – XVII століття з трансформаціями суспільної думки, що були викликані європейською Реформацією. Розглянуто зміст, шляхи проникнення та причини поширення ідей із Західної та Центральної Європи, їх залучення в контекст історичної ситуації в українських землях. Стаття буде цікава як фаховим історикам і релігієзнавцям, так і широкому колу читачів, яким є цікавою проблема зв'язку релігії та політики в українській історії.

Ключові слова: Реформація, католицизм, православ'я, протестантизм, уніатство.

Тема української Реформації, на перший погляд, видається несподіваною. Адже Реформація – це суспільний процес, який ми звично пов'язуємо з історією іншої частини Європи. Зрозумілим для нас є значення цього явища: у історії європейських народів завдяки Реформації релігійні норми і догми трансформувалися для функціонування в новій історичній обстановці; крім того, відбулися суттєві перетворення моральних та соціальних орієнтирів. Ще одним здобутком Реформації стало те, що вона значно посприяла зміні старих феодальних економічних відносин, але теж передусім у західно-європейських країнах [1]. Та за своїм значенням історичні події здатні виходити за межі територій, що їх породили [2]. До України ідеї Реформації почали проникати ще з XV століття. Особливо сильно вплив реформаційних рухів позначився на суспільній думці України після Люблінської унії 1569 року. Слід зазначити, що їхній зміст, однак, не набув поширення по всьому простору українських земель і серед всіх верств населення. Реформаційні ідеї перш за все активізували православну шляхту, міщанство, козацтво і духовенство, для яких, під загрозою католицького наступу, особливо після Берестейської унії 1596 року, православна віра стала ознакою національної ідентичності [3].

Постановка проблеми та стан її вивчення. XVI – XVII століття – це той дуже складний і динамічний період історії України, що досить ґрунтовно висвітлений у науковій літературі [4]. Однак ця тема не втрачає актуальності, оскільки саме в умовах поширення реформаційних ідей почали закладатися підвалини української державності, відбувалося формування українського етносу, а ці проблеми за своїм змістом і тлумаченням залишаються предметом не тільки наукових суперечок. Культура, мова та релігія нашого народу трансформувалися під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, оцінка яких є різною, з відгуком чого ми значною мірою маємо справу і сьогодні. **Мета даної статті** – дослідити, чи події української історії XVI – XVII століть, що були пов'язані з Реформацією, сприймалися чи знаходили відгук у країнах Європи. Аналіз впливу реформаційних ідей на українські землі є необхідним для більш повного розуміння релігійної, культурної та політичної історії українського народу. Цим визначається актуальність проблеми, що піднімається у даній статті – виявити взаємозв'язок релігійно-політичного процесу України XVI – XVII століття з реформаційними рухами в Європі та їх основними ідеями.

Відповідно до мети маємо визначити наступні завдання:

– характеризуючи Реформацію як загальноєвропейський процес, дати аналіз політичної і релігійної ситуації, що склалася на території України у XVI – XVII столітті;

- визначити шляхи і причини проникнення реформаційних ідей в українські землі;
- прослідити трансформацію ідей Реформації в реаліях тогочасної України;
- розглянути, який відгук мали внутрішньоукраїнські події у суспільній думці Європи;
- виявити основні напрямки впливу Реформації як загальноєвропейського процесу на політичну, релігійну, культурну ситуацію в Україні.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження виступає широке поле релігійної, культурної і політичної ситуації, що склалася на території України в XVII столітті, а предметом – вплив ідей європейської Реформації на релігійно-політичні процеси в Україні XVII століття.

Оскільки дана стаття звертається до аналізу духовного життя в Україні, то серед численних авторів, чий твори присвячені вивченню означеної доби, звичайно, переважають вітчизняні автори. Праці зарубіжних науковців цікаві, передусім, описом Реформації як широкого історичного процесу. Відповідно до означених вище задач в їх працях для нас цікавим є свідчення про відгомін релігійно-політичних процесів України в європейських країнах. Сучасники цього періоду європейської історії залишили нариси про події на українських землях, наприклад – це праця П'єра Шевальє [5]. Основою оцінки реформаційних рухів в Україні стали класичні праці М. Вебера [1], Н. Девіса [2], а також твори вітчизняних авторів: К. Івангородського [6], Л. Шкляра [7], М. Харишина [8], М. Грушевського [3], В. Уляновського [9], С. Екельчика [10], О. Субтельного [4], І. Шевченка [11], В. Щербака [12], О. Бойко [13].

Виклад основного матеріалу. В Україні вплив реформаційних рухів простежується ще з XV століття і походить, перш за все, з Чехії, завдяки студентам з України, на яких справили враження наука Яна Гуса і гуситські війни, а реформаційні настрої поширюють гуситські емігранти у Польщі і Литві, де в XVI ст. реформаційні течії були дуже впливовими у середовищі магнатів і шляхти. (Слід зауважити, що загін з числа православних підданих Великого князівства Литовського, в тому числі й з українських земель, брав активну участь у гуситських війнах на боці таборитів) [11]. Коли реформаційні ідеї докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися й по українських землях. Найперше на нові ідеї звернула увагу українська інтелігенція, що відразу глибоко захопилася ними. Польські впливи значно збільшилися на українських землях ще відтоді, коли Литва забрала Україну; з часом ці впливи все збільшувалися й були досить сильними ще навіть перед Люблінською унією [3]. Усі реформаційні течії, що охопили тодішню Польщу, поширилися тепер і в Україні, особливо на Волині. Звичайно, з часу Люблінської унії 1569 року ці впливи тільки зміцніли та збільшилися. Верхи білоруського й українського громадянства, незадоволені власним духовенством, дуже легко піддавалися реформаційним впливам і переходили у кальвінізм. А коли кальвіністом став і литовський канцлер – князь Микола Радзивілл, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних родів, таких, наприклад, як Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі й багато інших. Є відомості (правда, їх визнають дещо перебільшеними), ніби в Новгородському воєводстві з 600 православних шляхетських родин у батьківській православній вірі залишилося тільки 16 домів – усі інші перейшли у кальвінізм [8]. Окремі протестантські громади поширилися скрізь по Галичині, Волині, Поділлі й Побужжі.

Важливим стало те, що Реформація певною мірою активізувала православну шляхту, міщанство, козацтво і духовенство, для яких під загрозою католицького наступу, (особливо після Берестейської унії 1596 року), «руська» віра стала ознакою національної ідентичності. Голова православної опозиції до унії, князь Василь-Костянтин Острозький схилився до зближення з протестантами, що позначилося кількома загальними зборами

у 1595, 1596 рр., особливо у Вільно в 1599 році. Чималий відгук Реформація мала в церковно-культурній області. Чеські переклади св. Писання були відомі в українських землях ще у XV ст., був здійснений переклад тогочасною літературною українсько-білоруською мовою таких творів, як «Новий Заповіт» Негалевського (1581), «Євангеліє Ст. Тяпинського» (кін. XVI ст.), «Пересопницьке Євангеліє» (1556 – 1561) [9]. Ці переклади були засновані переважно на протестантських текстах і вживалися не тільки для приватного читання, але й у богослужінні («Тріодіон», 1664). Одночасно ширилася проповідь «живою мовою», а в релігійній полеміці тією ж мовою брали участь не тільки католики і православні, але й протестанти.

Таким чином, під впливом Реформації, поряд з традиційною в Україні церковно-слов'янською і з поширеною серед вищих верств польською, почала вживатися книжна українсько-білоруська мова як мова літератури. Особливо показовими є католицькі публікації руською мовою (такі як «Катехізис або наука всім православним християнам...», 1585 р.), і публікації окремих творів двома мовами одночасно – українсько-білоруською і польською. В освітній галузі визначився ряд реформаційних шкіл, які іноді перевищували своїм рівнем католицькі і до них охоче йшла вчитися українсько-білоруська молодь (наприклад, соцініанські і аріанські школи на Волині) [1]. Реформація посилила традиційну рису української церкви – її соборноправність, що особливо проявилось в діяльності церковних братств. Представники братств, практикували читання Св. Письма не тільки в храмах, але й вдома, стежили за поведінкою своїх членів, що мали нагляд над церковними справами, контролювали діяльність священників і єпископів, аж до виступів проти деяких з них як «ворогів істини» (Статут Львівського Братства, 1588). Єпископи не погоджувалися з такими широкими повноваженнями світського елементу, тож їхньому переходу на унію з Римом деякою мірою посприяв реформаційний вплив в православних громадах. В соціально-політичній області Реформація в Україні позначилася також зростанням національної самосвідомості і політичної активності козацтва, яке перехопило у першій половині 17 ст. естафету збереження українського національного і культурного життя, чинячи усе більший опір польському пануванню в Україні і активно підтримуючи православну церкву проти наступу католицизму [12]. Шукаючи союзників проти Польщі, козацтво у своїй зовнішній політиці почало орієнтуватися також на допомогу протестантських держав – Швеції, Трансильванії, Бранденбургу. Але вплив і успіхи Реформації в Україні не були тривалими. Будучи пов'язаною з прогресивними релігійними течіями, Реформація опинилася між протидією двох сил – католицькою Польщею і православною Україною, ворожих між собою, але й ворожих до протестантизму. Успішна боротьба католицької церкви (особливо ордену єзуїтів) і польського уряду проти протестантизму і негативне ставлення православної церкви до протестантизму позбавили Реформацію певної соціальної бази, а перемога української національної визвольної революції в середині XVII ст. відкривала в Україні шлях іншим культурно-політичним течіям і впливам, зокрема бароко [13].

Уже наприкінці XVI – на початку XVII ст. більшість феодалів-кальвіністів повернулася до католицької віри, що пояснюється насамперед посиленням антифеодального руху. В таких умовах панству було не вигідно і навіть небезпечно нападати на католицизм, підпорю феодальних порядків, зняряддя духовного поневолення народних мас. Відхід феодалів від кальвінізму супроводжувався посиленням наступу контрреформації і переслідуванням усіх некатоликів.

Особливо жорстокого переслідування зазнало ліве крило антитринітаріїв, прихильники якого, відбиваючи інтереси міського плебсу й селян, висували вимогу ліквідації кріпосництва. На початку XVII ст. в антитринітаристському русі взяли гору більш помірковані соцініани – послідовники італійського гуманіста і реформаційного діяча Фавста

Соціна. Соцініани з раціоналістичних позицій критикували церковні догми, виступали за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. Найбільшого поширення цей рух набув на Волині й частково охопив в другому-третьому десятиріччях XVII ст. західну частину Київщини. У 30 – 40-х роках XVII ст. репресії проти соцініан посилювалися, а в 1658 р. соцініанство було остаточно заборонено сеймом Речі Посполитої.

Експансія Реформації на Схід викликала інтерес у Західній Європі, про що свідчать тамтешні джерела. Цікаво, що такий історик, як П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» явно схильний під впливом європейських політичних реалій бачити у Реформації основний підспудний чинник усіх важливих політико-релігійних процесів, у тому числі у Речі Посполитій. Він навіть вважав нові релігійні концепції головною причиною Брестської унії та поїздки єпископа Луцького Кирила Терлецького й єпископа Берестеського Іпатія Потія як делегатів прихильного до унії православного духовенства до Риму [8].

Реформація в Україні XVI – XVII століть в кінцевому рахунку зазнала поразки. На кінець XVII століття присутність в українських землях протестантів звелася до мінімуму – це були лише німецькі найманці або приїжджі вчені, які в більшості своїй не робили спроб проповіді протестантського вчення (наприклад, німець Йоганн Баптист проектував православні церкви, зведені Мазепою). Винятком можуть бути окремі бесіди та зустрічі заїжджих іноземців з місцевими жителями. В цілому ж сліди протестантизму в Україні губляться, щоб знову з'явитися лише в середині XIX століття [3].

Головним чинником у цій справі було те, що протестантська проповідь могла сподіватися на успіх лише в разі занепаду католицької і православної церков. Коли ці церкви були охоплені кризою, зрозуміла і жива проповідь лютеран і кальвіністів, підкріплена особистим прикладом їх життя, знаходила відгук в умах і серцях українців. Однак успіх цієї проповідницької активності в даному випадку безпосередньо залежав від стану католицької і православної церков. Тому варто було католикам і православним схаменутися і всерйоз зайнятися внутрішніми проблемами своїх церков, як успішне майбутнє протестантів у тогочасній Україні стало сумнівним.

Останньою спробою політичного союзу православ'я з протестантизмом були політичні переговори Богдана Хмельницького під час козацьких воєн [4]. Піднявши козаків і селян на боротьбу з католиками та уніатами, гетьман листувався з лідером протестантського руху в Литві Янушем Радзивіллою, який намагався не допустити участі могутнього гетьмана у війні. З Радзивіллами був пов'язаний і Василь Лупул, чия дочка була одружена з Радзивіллою. Дійсно, литовський гетьман довгий час займав нейтральну позицію в конфлікті між польським урядом і козацькою Україною. Тим не менш, у 1651 році Януш Радзивілл таки взяв участь у війнах на боці короля, і після поразки козаків під Берестечком увійшов до Києва на чолі свого війська. Не можна забувати й про те, що одним з головних полководців, які протистояли Хмельницькому, був Ян Фірлей – досвідчений воїн, друг і сподвижник Єремії Вишневецького і переконаний протестант. Таким чином, спроба Хмельницького використати «протестантську карту» в своїй політиці виявилася невдалою. Що ж до протестантів Лівобережжя, які потрапили туди в якості місіонерів пана Юрія Немировича, то найімовірніше, їх спіткала та ж доля, що й інших орендарів на цих землях – всі вони були знищені під час війни повстанцями [12].

Але наслідки реформаційних впливів були по-справжньому революційними. Реформація посприяла проникненню народної мови до церкви: тут залунала проповідь живою народною мовою [3]. Та й не тільки проповідь – стали читати також Євангеліє та Апостола тією ж таки народною мовою. Наслідком цього стало загальновідоме остереження Івана Вишенського: «Євангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не

виворочайте; по литургии же для выrozumенья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церковные все и уставы словянским языком друкуйте» [9]. Це твердження Вишенського дуже цінне: коли він, консерватор, стає проти читання на літургії Євангелія та Апостола простою мовою, то робить це тільки тому, що ці книжки, напевне, читалися таки у церквах, і навіть у багатьох. Проста мова тоді увійшла до церкви, навіть Вишенський не сміє вимагати її повного заперечення: він допускає її використання, хоч і поза літургією. Проста мова дедалі більше входила у церковне життя; так звані Синаксарі читають уже простою мовою. В львівському Тріодіоні 1664 р. на л. 8 читаємо таке: «Вестно же, яко от сея недели начинаем чести диалектом домашним, по отпусте литии в притворе Катихизис». І взагалі багато книжок церковного вжитку стали друкувати з того часу простою мовою (збірки проповідей, Учительні євангелії, деякі місця требників і т.ін.) [13].

Таким чином, в Україні, як і на землях інших європейських та слов'янських народів, Реформація залучила до життя народну мову як мову літературну. До того часу літературною мовою у православних українців була церковнослов'янська, як у народів католицьких – латина.

Це тільки з часу Реформації в Україні жива народна мова стає мовою літературною, тобто тією, якою писалися книжки; до доби Реформації не зустрічаємо жодної книжки, написаної живою українською мовою [9]. Українська жива мова, поставши з середини XVI ст. як мова Св. Письма й церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною.

Духовенство, як то було й у інших країнах, стало пильнувати чистоту тієї мови, якою користувалися в церкві й були написані богословські книжки; від цього дуже виграла українська мова: вона сильно зростає й літературно зміцніла [3]. Уже під кінець XVI століття богословська література, писана доброю, живою українською мовою, набрала помітних розмірів. З того часу (одночасно з мовою польською) вже широко постала українська літературна мова, і в цьому слід визнати величезну заслугу передусім Реформації.

Висновки

Реформація – складний і тривалий процес в європейському історичному процесі. В Україні ідеї Реформації поширилися у XVI столітті, але зазнали змін під впливом її власної історії (наступ польської держави та католицької церкви). Вплив реформаційних ідей не був тривалим та не охопив більшості населення. Але на Реформацію наша історія відгукнулася, по-перше, поживленням національного життя, усвідомленням українцями своєї національної та культурної ідентичності; по-друге, постановом політичної боротьби за незалежність серед різних верств населення; по-третє, сприяла значному розвитку культури та поживленню релігійного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. – К. : Либідь, 1994. – 312 с.
2. Дейвіс Н. Європа. Історія / Дейвіс Н. ; [переклад з англ.]. – К. : Світанок, 2000. – 628 с.
3. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / Грушевський М. – К. : Освіта, 1992. – 588 с.
4. Субтельний О. Україна: історія / Субтельний О. – К. : Либідь, 1994. – 584 с.
5. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє. – Париж, 1663.
6. Івангородський К. Православна ідентичність у етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII століття на Середньому Подніпров'ї / К. Івангородський // Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24 – 25 квітня 2003 р., м. Черкаси / [За ред. В. Ластовського]. – Черкаси : 2003. – 304 с.
7. Шкляр Л. Духовне життя етносу та нації / Л. Шкляр ; [Під ред. Б. Попова, В. Ігнатова, М. Степико та ін.] // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К. : Букініст, 1997. – 364 с.

8. Харишин М.В. Українська церква між двома уніями (1569 – 1596 рр.) / Харишин М.В. – К. : Гера, 1996. – 528 с.
9. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні / Ульяновський В. – Кн. 2. – К. : Освіта, 1994. – 528 с.
10. Єсельчик С. Історія України. Становлення сучасної нації / Єсельчик С. – К. : Ера, 2010. – 335 с.
11. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом / Шевченко І. – К. : Спадщина, 2001. – 351 с.
12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – Донецьк : БАО, 2000. – 214 с.
13. Бойко О. Історія України : [навч. посіб.] / Бойко О. – 3-є вид., вип., доп. – К. : Освіта, 2007. – 688 с.

Л.Ю. Куренний

Общеввропейское содержание реформационных движений в Украине в XVI – XVII веках

В статье анализируется связь социально-политических и культурных процессов в Украине XVI – XVII века с трансформациями общественного мнения, которые были вызваны европейской Реформацией. Рассмотрены содержание, пути проникновения и причины распространения идей из Западной и Центральной Европы, их вовлечение в контекст исторической ситуации в украинских землях. Статья будет интересна как профессиональным историкам и религиоведам, так и широкому кругу читателей, которым интересна проблема связи религии и политики в украинской истории.

Ключевые слова: Реформация, католицизм, православие, протестантизм, униатство.

L. Yu. Kurennyy

Content European Reform Movements in Ukraine XVI – XVII Century

The article analyzes the relationship of socio-political and cultural processes in Ukraine of the XVI – XVII centuries with the transformation of public opinion, which were caused by the European reformation. Considered the content, pathways and the causes of the spread of ideas from Western and Central Europe, their involvement in the historical context of the situation on the Ukrainian lands. The article will be interesting for both professional historians and scholar of religion and a wide circle of readers who are interested in the problem of the relation of religion and politics in the Ukrainian history.

Key words: Reformation, Catholicism, Orthodoxy, Protestantism, Uniatism.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013.